

Zofia Brzozowska

Łódź

Wizerunki władczyń moskiewskich XVI i XVII w. w bylinach i folklorze rosyjskim

Słowa kluczowe: folklor rosyjski, byliny, władczynie moskiewskie

XVI i XVII w. stanowią w historii pozycji społecznej i politycznej żon władców rosyjskich epokę przejściową. Od późnośredniowiecznego okresu kształtowania się państwowości moskiewskiej, w którym osoby ówczesnych wielkich księżnych nie odgrywały praktycznie żadnej roli, oddziela je znacząca postać Zoe – Zofii Paleolog, bratanicy ostatniego cesarza bizantyńskiego Konstantyna XI, a jednocześnie drugiej żony Iwana III, której przypisuje się często przeniesienie na Ruś Moskiewską bizantyńskiego modelu sprawowania władzy, a co za tym idzie, podniesienie statusu wielkksiążęcej małżonki [Chojnicka 2001, 134, 152–153]¹.

Pod koniec XV w. wielka księżna zaczyna udzielać audiencji posłom innych państw, a jej imię pojawia się w oficjalnym protokole dyplomatycznym [Chojnicka 2001, 152–153]. Mimo to, pozycja władczyń moskiewskich w tym okresie nie została jeszcze ugruntowana. Zgodnie z obyczajowością panującą wówczas na Rusi były one, podobnie jak wszystkie kobiety z wyższych warstw społecznych, prawie całkowicie odizolowane od życia publicznego, zamknięte w wydzielonej dla nich części pałacu, zwanej *teremem*. Co

¹ Warto tu zwrócić uwagę na odchodzenie w najnowszej historiografii od tej koncepcji. Według Krystyny Chojnickiej, wkroczenie osoby wielkiej księżnej w sferę życia politycznego Rusi Moskiewskiej nie było spowodowane przeszczepieniem na grunt rosyjski bizantyńskiego modelu władzy przez Zofię Paleolog, lecz staraniami jej męża, Iwana III, mającymi na celu upodobnienie zwyczajów panujących na Kremlu, do wzorców upowszechnionych na dworach Europy Zachodniej.

więcej, w XVI i XVII w. odsunięcie od władzy niewygodnej małżonki poprzez przymusowe zamknięcie jej w monasterze, nie stanowiło jeszcze dla moskiewskiego władcy większego problemu.

Należy również zwrócić uwagę na fakt, że w okresie tym kobieta sprawująca samodzielną władzę na Kremlu jest praktycznie niespotykanym zjawiskiem. Wyjątek stanowi tu Helena Glińska, będąca w latach 1533–1538 regentką państwa moskiewskiego, w imieniu swego małoletniego syna Iwana, późniejszego cara Iwana IV Groźnego [Andrusiewicz 2006, 22–24]². Tym samym samowładnie rządząca Rosją władczyni, czyli caryca, to już symbol kolejnej, całkowicie odmiennej, epoki, za początek której przyjmuje się najczęściej reformy Piotra I (jedną z nich była wszak likwidacja *teremów* i wprowadzenie kobiet do życia dworskiego), choć być może za jej prawdziwego zwiastuna należałoby w tym przypadku uznać jego starszą siostrę Zofię, będącą, według niektórych historyków, pierwszą kobietą, która oficjalnie przekroczyła próg męskiej części pałacu kremlowskiego [Маркова 1977, 22].

Rozpatrując pozycję wielkich księżnych i carowych rosyjskich na przestrzeni całej epoki nowożytnej, nie sposób nie dostrzec rażącego kontrastu między ich położeniem w dwóch pierwszych stuleciach, a pierwszoplanową rolę, jaką odgrywały w państwie carów przez bez mała cały XVIII w.³ Kontrast ten rodzi podstawowe pytanie – w jaki sposób mogła się dokonać tak gwałtowna i radykalna zmiana w rosyjskich wyobrażeniach na temat miejsca kobiety w strukturach władzy? Jak to się stało, że na tronie do niedawna ultrapatryarchalnej Rusi nagle zaczęły zasiadać kobiety (kolejno: Katarzyna I, Anna Iwanowna, Anna Leopoldowna, Elżbieta Piotrowna i Katarzyna II)?

Wydaje się, że kluczowym dla znalezienia odpowiedzi na to pytanie, jest:

- zrozumienie stosunku społeczeństwa rosyjskiego do swych władczyń w okresie poprzedzającym „epokę caryc”, a więc w XVI i XVII w.;
- dostrzeżenie różnicy między rolą, jaką przydzielała małżonkom władców moskiewskich oficjalna doktryna państwowa, a tą, którą powinny spełniać w oczach swych poddanych;
- zrekonstruowanie wizerunku władczyni, rozpowszechnionego w umysłowości ruskiej przed tzw. „przełomem Piotrowym”, za pomocą którego panujące w XVIII w. caryce skutecznie legitymizowały swoją władzę i uzyskiwały akceptację społeczną.

² Autor zwraca uwagę na tytuł przyznany Helenie Glińskiej w chwili ustanawiania regencji: *prawitielnica* (panująca).

³ XVIII w. bywa czasem, w odniesieniu do historii Rosji, nazywany nawet „epoką caryc”, ze względu na fakt, że pomijając panowanie Piotra Wielkiego (do 1725 r.), łączny czas „męskich” rządów rosyjskim imperium w tym stuleciu wynosi zaledwie sześć/siedem lat.

W tym miejscu rodzi się jednak kolejna wątpliwość, wynikająca z dość szeroko rozpowszechnionego, błędnego przekonania, jakoby zjawisko opinii publicznej w nowożytnej Rosji praktycznie nie istniało: czy w ogóle można uchwycić wyobrażenia społeczeństwa rosyjskiego o swych władczyniach? Nie jest przecież tajemnicą, że Rosjanie (zwłaszcza z niższych warstw społecznych) nie pozostawili po sobie wielu przekazów pisanych. Na szczęście dla historyka istnieją źródła, będące doskonałym zwierciadłem nastrojów poddanych władcy moskiewskiego, tj. przekazywane ustnie z pokolenia na pokolenie (a zapisywane przez etnologów począwszy od XVIII w.) legendy, poezje i byliny ludowe.

1. Sołomonია Saburowa – od wielkoksiążęcego tronu do świętości

Przegląd nowożytnych władczyń rosyjskich, których sylwetkom warto się bliżej przyjrzeć, otwiera Sołomonია (Salomonida) Saburowa, pierwsza żona Wasyla III [Serczyk 1986, 9]. Na wielkoksiążęcym tronie zasiadała od 1505 do 1525 r., a więc okrągle 20 lat, nie odgrywając przez cały ten czas praktycznie żadnej roli politycznej [Andrusiewicz 2006, 18]. Mimo to księżnę tę uznać można za swoistą ulubienicę rosyjskiego folkloru, a ilość i różnorodność zachowanych o niej legend jest naprawdę zdumiewająca. Należy więc zadać sobie pytanie, jakie elementy jej biografii zaważyły na tak znacznej popularności?

Wydaje się, że samo pojawienie się Sołomonii na moskiewskim dworze sprzyjało powstawaniu legend ludowych, została ona bowiem wielką księżną jako zwyciężczyni swoistego „konkursu piękności”, zorganizowanego na Kremlu przez matkę Wasyla III, Zofię Paleolog, w myśl mającego wielowiekową tradycję w Bizancjum, lecz zastosowanego najprawdopodobniej po raz pierwszy w Moskwie, zwyczaju. Co więcej, nowa władczyni Rusi Moskiewskiej mogła wzbudzać sympatię poddanych również swym pochodzeniem – nie wywodziła się wszak z żadnego z wpływowych stołecznych rodów bojarskich, lecz z tatarsko-ruskiej rodziny szlacheckiej z Suzdału [Fedorowski 2002, 11]. Na Kremlu była więc swoistym *homo novus*.

Jak już zostało powiedziane wyżej, będąc małżonką wielkiego księcia, Sołomonია nie odgrywała żadnej roli politycznej. Można by uznać, że nie wyróżniała się niczym spośród wszystkich swych poprzedniczek w kremlewskim *teremie*, gdyby nie wzmianki źródłowe o stawianych jej często zarzutach braku poszanowania dla tradycji, wynikających z faktu, że uwielbiała

jazdę konną, uważaną wówczas za zajęcie całkowicie nieodpowiednie dla wysoko postawionej kobiety [Fedorowski 2002, 11].

Najwięcej emocji we wszystkich warstwach społecznych wzbudziły wydarzenia z 1525 r., kiedy to Wasyl III postanowił rozwieść się z żoną. Dla Sołomonii oznaczało to jedno – pozbawienie wszystkich przysługujących jej prerogatyw i dożywotnie zamknięcie w monasterze. Oficjalnie wielki książę uzasadnił swoją decyzję racją stanu – Sołomonია była ponoć bezpłodna, w przeciągu trwającego 20 lat małżeństwa nie urodziła mężowi ani jednego dziecka, a co za tym idzie – okazała się niezdolna do zapewnienia państwu następcy tronu.

Ani hierarchia cerkiewna, ani społeczeństwo rosyjskie nie uznało jednak powyższej motywacji za wystarczającą dla rozerwania sakramentu małżeństwa. Wasyl III uzyskał, co prawda, od metropolity Daniela zgodę na rozwód i ponowny ożenek, jednak sympatia społeczna była całkowicie po stronie wielkiej księżnej [Andrusiewicz 2004, 306]. Świadczą o tym powstałe w nieco późniejszym okresie legendy o charakterze profetycznym. Według jednej z nich Wasyl III, przed podjęciem decyzji o odtrąceniu Sołomonii, miał zwrócić się o radę do trzech mnichów z monasteru Świętej Trójcy oraz do św. Sergiusza [Fedorowski 2002, 11]. Według innej wersji był to patriarcha jerozolimski Marek [Библиотека]. Udzielona przez nich odpowiedź wydaje się zawierać wyraźne odniesienie do osoby Iwana Groźnego, syna Wasyla III, narodzonego z drugiego małżeństwa z Heleną Glińską:

„Если женишься вторично, то будешь иметь злое чадо: царство твое наполнится ужасом и печалью, кровь польется рекою, падут главы вельмож, грады запылают” [Библиотека].

„Jeśli ożenisz się powtórnie, będziesz mieć złe dziecko: carstwo twoje napelni się przerażeniem i smutkiem, krew popłynie rzeką, spadną głowy wielmożów, a grody się zapalą.”

W ujęciu tym wszystkie okrucieństwa, jakie spadły na społeczeństwo rosyjskie za panowania Iwana IV, były jednoznacznie interpretowane jako kara Boża za przewinienie jego ojca, Wasyla III. Krzywda wyrządzona Sołomonii musiała zostać odkupiona przez cierpienie całego narodu.

I tak dochodzimy do najbardziej dramatycznego epizodu w biografii wielkiej księżnej – sceny postrzyżyn na mniszkę, która rozegrała się w 1525 r. w moskiewskim Monasterze Bogorodice-Roździestwienskim [Andrusiewicz 2006, 18]. Co ciekawe, nawet przy pobieżnej analizie zachowanych źródeł dostrzec można interesujący element – rażącą sprzeczność pomiędzy tymi przekazami, które powstały w bezpośrednim otoczeniu Wasyla III, a co za tym idzie, zawierającymi „oficjalną” wersję wydarzeń, a tymi, które stwo-

rzono poza książęcym dworem, w kręgach duchowieństwa lub (jak legendy ludowe) wśród niższych warstw społecznych [Andrusiewicz 2006, 18]. I tak, powstały najprawdopodobniej na zlecenie wielkiego księcia, latopis *О пострижении великой княгини Соломаниды* podaje, że Sołomonია wstąpiła do klasztoru z własnej woli, by swemu mężowi wyprosić u Boga upragnionego następcę tronu z inną kobietą [Andrusiewicz 2006, 18]. Jednak tylko z tego jednego źródła wyłania się obraz wielkiej księżnej jako kobiety bez reszty podporządkowanej woli swego męża. W tradycji ludowej i cerkiewnej zachowała się bowiem krańcowo różna wizja sceny postrzyżyn Sołomonii na mniszkę. Wielka księżna miała się bowiem sprzeciwiać przywdzianiu szat zakonnych „ze wszystkich sił”, posunęła się ponoć nawet do tego, by zedrzyć z głowy mnisi kłobuk i go podeptać. Wtedy jeden ze sług Wasyla III, obecny przy ceremonii, uderzył swoją byłą władczynię knutem, krzyżąc: „Смеешь ли ты противиться воле государя?!” („Jak śmiesz sprzeciwiać się woli władcy?!”). Sołomonია uległa, wypowiadając jednak przy tym prorocze słowa: „Бог отомстит моему гонителю!” („Bóg odplaci mojemu prześladowcy!”) [Лебедева 2007]. Kiedy w niecałe dziewięć lat później, w wieku zaledwie 54 lat wielki książę Wasyl zmarł na skutek rany odniesionej przy upadku z konia, wiele osób uznało to za zapowiedzianą przez Sołomonię karę Bożą [Andrusiewicz 2006, 21].

Wielka księżna tymczasem, już jako mniszka Zofia, żyła w Monasterze Pokrowskim w Suzdału, gdzie zmarła w 1542 r., otoczona wielką czcią i szacunkiem. Po śmierci grób jej stał się miejscem powszechnego kultu, pojawiły się nawet pierwsze przypadki cudownych uzdrowień. Za panowania cara Fiodora Iwanowicza była już przez swych dawnych poddanych czczona jako święta, mówiono też, że w 1609 r. ocaliła mieszkańców Suzdała przed polskimi wojskami [Жумуе]. W 1916 r. została oficjalnie zaliczona w poczet świętych Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej.

Co ciekawe, z taką wizją Sołomonii w świadomości społecznej współistniał również inny obraz byłej wielkiej księżnej. Istniały bowiem legendy o urodzeniu przez nią już w suzdalskim klasztorze syna, któremu dała na imię Grigorij [Pushkareva 1999, 65]. Można tu rozpatrywać trzy koncepcje:

1. Sołomonია była w ciąży już w momencie rozwodu z Wasylem, który był ojcem jej dziecka. Po narodzinach Grigorija miał on uznać swe ojcostwo i nadać Sołomonii posiadłość ziemską Wyszesałwsk wraz z poddanymi [Andrusiewicz 2006, 18].
2. Sołomonिया była w ciąży w czasie rozwodu, jednak ojcem jej dziecka był inny mężczyzna – w takim układzie prawdziwym powodem jej odtrącenia byłaby zdrada małżeńska [Andrusiewicz 2006, 18].
3. Sołomonिया zaszła w ciążę już po rozwodzie z mężem.

W przypadku uznania każdej z tych możliwości za prawdziwą, jest zdumiewającym zjawiskiem współistnienie w świadomości społeczeństwa rosyjskiego wizerunku świętej księżnej z legendą o jej urodzonym w monasterze synu. Ten ostatni stał się bohaterem ludowej *Pieśni o dwunastu rozbójnikach*, w której występuje pod imieniem Kudiejar [Балязин 2007, 261].

2. Anastazja Romanowna – prawowierna carowa protoplastką dynastii

Anastazja Romanowna Zacharina to postać znacząca w historii Rosji z kilku podstawowych względów. Jako pierwsza żona Iwana IV Groźnego uważana jest za pierwszą carową moskiewską (ze względu na koronację jej męża, która miała miejsce w 1547 r.). Była również pierwszą władczynią na Kremlu, którą poddani określili zaszczytnym mianem „carycy”, chociaż, w przeciwieństwie do swych następczyń w XVIII w., nie sprawowała nawet przez chwilę samodzielnych rządów. Co więcej, można ją również uznać za pierwszą przedstawicielkę rodu Romanowych na moskiewskim tronie. Z punktu widzenia tematu niniejszej pracy jej osoba posiada jeszcze inny walor – stanowi doskonały przykład przenikania wizerunku władczyni, ukształtowanego „oddolnie” w społeczeństwie rosyjskim, do oficjalnej historiografii państwowej.

Anastazja Romanowna, podobnie jak poprzednia bohaterka naszych rozważań, została wybrana na carską małżonkę w trakcie specyficznego „konkursu piękności” i tak jak Sołomonja wywodziła się ze średniozamożnej ruskiej rodziny bojarskiej, nie posiadającej dotąd większych wpływów na moskiewskim dworze: jej ojciec, Roman Jurjewicz Zacharin był sokolniczym [Andrusiewicz 2006, 31; Pushkareva 1999, 71]. Na rosyjskim tronie zasiadała przez 13 lat (1547–1560). Urodziła mężowi trzy córki, z których żadna nie dożyła wieku dorosłego i trzech synów: Dymitra (w efekcie tragicznego wypadku utonął w rzece w wieku niecałych dwóch lat), Iwana (tego samego, który zginie z ojcowskiej ręki w pamiętnej scenie z 1581 r.) oraz Fiodora, który obejmie tron po śmierci Iwana IV Groźnego w 1584 r. [Pushkareva 1999, 72–74].

Pozycja polityczna Anastazji i jej wpływ na męża są sprawą wielce dyskusyjną. Z jednej strony funkcjonuje bowiem w historiografii wyobrażenie o pierwszym carze i carowej jako o wyjątkowo kochającej się i przywiązaną do siebie parze, z drugiej – nie brak w źródłach śladów przeczących takiemu stanowi rzeczy. Zachowane opisy życia na Kremlu pozwalają stwierdzić, że Iwan Groźny zachowywał się wobec żony w sposób arogancki, gro-

ził jej zamknięciem w klasztorze (tak, jak pamiętamy, jego ojciec uczynił z Sołomonią), negował nawet jej monarszy status, stwierdzając: „Ja – car! Ty – Nast’ka Zacharina!” [Andrusiewicz 2006, 37].

Najjaskrawszym przykładem stosunku Iwana do żony były wydarzenia mające miejsce w trakcie ciężkiej choroby cara w marcu 1553 r. Spodziewając się rychłej śmierci, moskiewski władca kazał wezwać do swej komnaty wszystkich najważniejszych dostojników państwowych, by przysięgli na wierność jego maleńkiemu synowi Dymitrowi, w trakcie tej sceny nie padły jednak żadne słowa odnośnie Anastazji. Nie została obwołana regentką czy „panującą” jak Helena Glińska w 1533 r., co wydawać by się mogło dziwnym, jeśli przyjmiemy tezę o jej niezwykle oddziaływaniu na męża [Andrusiewicz 2006, 35–37].

Skąd więc wzięło się wyobrażenie o Anastazji, jako o wpływowej władczyni, carycy? I tym razem odpowiedzi dostarczyć mogą zachowane utwory ludowe. Pierwsza żona Iwana Groźnego pojawia się w dwóch cyklach bylin – *Иван Грозный и его сын* (*Iwan Groźny i jego syn*) oraz *Смерть царицы* (*Śmierć carycy*).

Fabułę pierwszego z wymienionych cykli osnuto wokół fikcyjnych wydarzeń sporu carewicza Fiodora z ojcem oraz, będącej jego konsekwencją, kaźni carskiego syna, dokonanej przez Malutę Skuratowa. Postać carowej Anastazji jest tu raczej drugoplanowa, co ciekawe, nie pojawia się nawet we wszystkich wariantach byliny, a w żadnym z nich nie jest nazwana z imienia. Anonimowy twórca, a raczej twórcy, określili ją mianem: „(prawo)wiernej carycy prawosławnej” [*Иван Грозный и его сын* 2002, 100–104, 120–125]. Również jej wpływ na rozgrywające się w bylinie wydarzenia jest raczej niewielki. Na uwagę zasługuje zwłaszcza fakt, że z chwilą, gdy carowa dowiaduje się o kaźni syna, nie próbuje interweniować bezpośrednio u męża, lecz biegnie po pomoc do swego brata, Nikity Romanowicza. I to właśnie między nim a Iwanem Groźnym następuje finałowa rozgrywka w utworze. Reasumując, bylina ta stanowi raczej dowód przekonania społeczeństwa rosyjskiego o wyjątkowych wpływach rodziny Zacharinów na dworze carskim, niż o wysokiej pozycji carowej Anastazji.

Zupełnie inny wizerunek władczyni wyłania się z bylin, ukazujących scenę jej śmierci. We wszystkich zachowanych wariantach utworów z tego cyklu Anastazja jest postacią kluczową, choć – jeśli pominąć ich tytuły, nadane najprawdopodobniej dopiero przez XIX-wiecznych redaktorów – nie została ona w nich ani razu nazwana z imienia, w przeciwieństwie do swego męża, którego imię i *otczestwo* pojawiło się wielokrotnie.

Niemniej jednak byliny poświęcone śmierci Anastazji stanowią wyraźny dowód przywiązania społeczeństwa rosyjskiego do swej carowej, a także od-

zwierciadlają jego wyobrażenia o roli, jaką miała odgrywać na Kremlu. Już pierwsze wersy omawianych utworów wprowadzają odbiorcę w klimat niezwykłego, przelomowego wydarzenia – śmierć Anastazji nie jest osobistym dramatem cara, lecz ogólnonarodową tragedią, którą przeżywa głęboko zarówno świat ludzi, jak i natura.

Umierająca carowa wysłała do męża swoich dwóch małoletnich synów (w utworze nie wymienia się ich imion, niemniej jednak można się domyślać, że chodzi tu o Iwana i Fiodora), by sprowadzili Iwana IV Groźnego do jej łóża. W tym miejscu zaznacza się interesująca różnica między poszczególnymi wariantami byliny – w jednym z nich car Iwan stawia się na pierwsze wezwanie żony. Warto zwrócić uwagę na opis czynności, które wykonuje po drodze do jej komnaty – zdejmuje z siebie czapkę Monomacha i wszystkie oznaki władzy, tak, że ostatecznie przed żoną staje jako zwykły człowiek [*Смерть царицы* 2002, 372–374]. W innej wersji zaś carowa musi prosić męża o przybycie kilka razy, gdyż za każdym razem wymawia się on sprawami wagi państwowej [*Смерть царицы* 2002, 144–145]⁴. *Nota bene* to właśnie ta postawa cara wobec żony koresponduje z jego autentycznymi poczynaniami – w trakcie śmiertelnej choroby Anastazji w Kołomienskoje, Iwan wrócił do Moskwy, by nadzorować gaszenie pożaru [Andrusiewicz 2006, 36].

Ostatecznie jednak Iwan staje przed umierającą żoną. Zaskakuje charakter ostatniej rozmowy carowej z carem – nie ma w niej nic ze wzruszającego pożegnania kochającego się ponoć małżeństwa. Anastazja na łożu śmierci nie jest kobietą, tylko władczynią, która udziela pouczenia swemu mężowi. We wszystkich wariantach byliny, na co warto zwrócić uwagę, występują w tym miejscu takie frazy, jak: „...накажу тебе наказ великия, / Я велик-от те наказ накажу, немалыя” [*Иван Грозный* 2002, 481–482] lub „буду я тебе наказ наказывать” [*Смерть царицы* 2002, 372–374]⁵. Umierająca carowa nie prosi więc, lecz rozkazuje. A testament jej dotyczy we wszystkich wersjach utworu praktycznie jednej sprawy – stosunku Iwana do powierzonych jego opiece dzieci. W bliższym planie słowa te odnoszą

⁴ Iwan Groźny wypowiada tu następujące słowa: „Я сижу-ту за писью, пишу грамотку (...) Я про землю пишу да Святоруськую, / Я про веру пишу да христианскую”.

⁵ W tym miejscu warto również zwrócić uwagę na pewien ciekawy aspekt języka bylin staroruskich, powstałych w okolicach Archangielska oraz w rejonie białomorskim, tj. występowanie zaimka wskazującego, użytego w postpozycji, wykazującego znaczne podobieństwo z rodzajnikiem we współczesnym języku bułgarskim, np. велик-от, сапог-от, шурин любимой-от, Кострюк-от (rodzaj męski), царица-та, Марья-та (rodzaj żeński), солнышко-то, царськоѳ-то сердце, полѳ-то, платьѳ-то (rodzaj nijaki), горящи-ти (liczba mnoga). Występowanie rodzajnika w dialektach północnoruskich jest tematem wciąż czekającym na naukowe opracowanie. Na gruncie slawistyki polskiej badania w tym kierunku prowadził m.in. prof. Leszek Moszyński.

się, rzecz jasna, do carewiczów i carewien, które osieroci Anastazja, w szerszym jednak, zgodnie z obowiązującą w ruskiej kulturze poetyką, wszystkich poddanych carskich. W jednym z wariantów byliny pouczenie carowej ujęte jest bardziej szczegółowo: Anastazja nakazuje mężowi, by był miłosierny dla swych dzieci, ale także poleca mu strzec wiary prawosławnej, opiekować się monastyrami i cerkwiemi, nie być srogim dla żołnierzy (gdyż bronią oni prawosławia), a także dla kniaziów, bojarów i chłopów – dla całego społeczeństwa rosyjskiego [*Смерть царицы* 2002, 372–374]. Nie sposób nie zauważyć, że w mowie tej carowa wyraźnie wkracza w krąg spraw państwowych. Jej koronowany małżonek przyjmuje natomiast jej słowa bez najmniejszego protestu.

Istnieje jednak element pouczenia Anastazji, który wywołuje tak żywy sprzeciw cara, że wychodzi on w gniewie z komnaty żony. Jest nim przestroga przed powtórny małżeństwem z Marią Tiemgriukowną, zawierająca również element profetyczny: wg Anastazji Maria nie będzie Iwanowi żoną, lecz srogą żmiją [*Иван Грозный* 2002, 481–482]. Jak wiadomo, to życzenie pierwszej żony nie zostało przez Groźnego spełnione.

Pomimo powyższego akcentu, z byliny tej wyłania się obraz carowej, cieszącej się u męża wielkim poważaniem i autorytetem, potrafiącej zapanować nad jego gwałtowną naturą, ograniczyć jego okrucieństwo. Widać więc, że przekonanie o znaczącym, pozytywnym wpływie Anastazji na Iwana narodziło się już w czasach im współczesnych. Jego wyrazem było chociażby zachowanie się ludności moskiewskiej na pogrzebie Zachariny, będącym olbrzymią manifestacją przywiązania poddanych do swej carowej – „matki” [Andrusiewicz 2006, 36].

Teza o wyjątkowej pozycji Anastazji na Kremlu zadomowiła się również w rosyjskiej historiografii. Wielu historyków, od Karamzina poczynając, przyjmowało nawet jej śmierć za ważną cezurę w periodyzacji panowania Iwana IV Groźnego. „Koniec szczęśliwych dni Jana i Rosji, albowiem on stracił nie tylko żonę, lecz i cnoty” – pisał Karamzin, oceniając okres rządów Iwana u boku Anastazji, jako czas pomyślności państwa rosyjskiego, a lata 1560–1584, jako nieustanne pasmo terroru, zbrodni i nieszczęść [Błachowska 2001, 55–56]. Należy jednak pamiętać, że nie bez znaczenia była w tym wypadku polityczna wymowa tej koncepcji – chęć podniesienia, w oczach aktualnie panującego w Rosji cara Aleksandra I Romanowa, znaczenia władczyni, mogącej uchodzić za protoplastkę jego rodu [Лихачев 2004, 227]⁶.

⁶ D. Lichaczew uważa, że teza o wyjątkowym, pozytywnym wpływie Anastazji na męża pojawiła się w oficjalnej historiografii rosyjskiej znacznie wcześniej, bo już w XVII w. i była kardynalnym argumentem, legitymizującym prawa rodu Romanowych do tronu carskiego.

3. Maria Tiemgriukowna – okrutna Tatarka u boku okrutnego cara

Kolejną małżonką Iwana IV Groźnego, a jednocześnie następną bohaterką niniejszego artykułu, jest Maria Tiemgriukowna, córka kabardyńskiego, tzn. czerkieskiego kniazia Tiemgriuka Ajdanowicza [Andrusiewicz 2006, 37; Pushkareva 1999, 72]. Nowa wybranka cara Iwana nie była Rusinką, można nawet powiedzieć, że wogóle nie była Europejką. Świadczy o tym chociażby egzotyczne imię *Kuczenoj*, jakie nosiła przed ślubem z moskiewskim władcą i przed – związanym z tym faktem – chrztem w wierze prawosławnej [Andrusiewicz 2006, 37]. Carową była Maria od sierpnia 1561 r. do swej śmierci w 1569 r., a więc ok. 8 lat. Przez ten czas urodziła mężowi tylko jedno dziecko – carewiczka Wasyla, zmarłego zresztą po kilku zaledwie miesiącach życia.

Kwestia wpływów politycznych Marii jest, podobnie jak to miało miejsce w przypadku Anastazji, wielce dyskusyjna, należy tu jednak podkreślić, że w przeciwieństwie do pierwszej żony Iwana Groźnego, drugiej nie przypisywano pozytywnego oddziaływania na męża. Przeciwnie, wywodząca się z tatarskiej rodziny carowa miała, według opinii społeczeństwa rosyjskiego, zachęcać Iwana do okrucieństw [Andrusiewicz 2006, 38; Pushkareva 1999, 72].

Maria Tiemgriukowna jest również postacią bardzo często pojawiającą się w bylinach i innych utworach ludowej proweniencji. Niemniej jednak wszystkie zachowane teksty zamykają się raptem w jednym motywie epickim, ukazującym wydarzenia towarzyszące pojawieniu się nowej carowej na dworze moskiewskim.

Kim więc była Maria dla swych ruskich poddanych? Przede wszystkim widziano w niej cudzoziemską księżniczkę, noszącą tak egzotyczne miano, że praktycznie nie sposób go poprawnie zapamiętać. O takim nastawieniu społeczeństwa rosyjskiego do swej nowej władczyni świadczy chociażby zdumiewająca różnorodność wariantów wymowy jej *otczestwa*, poświadczona w zachowanych bylinach:

- Берблюковна [*Иван Грозный* 2002, 481–482];
- Демрюковна [*Женитьба Грозного* 2002, 587–588];
- Небрюковна [*Кострюк* 2002, 145–149];
- Темрюковна [*Мастрюк Темрюкович* 1977, 27–32].

Po raz pierwszy znaleźć ją można już w *Gramocie zatwierdzającej wybór na tron rosyjski, na cara i samodzięcę Michala Fiodorowicza Romanowa*, powstałej w wyniku działań, specjalnie w tym celu powołanej, komisji Soboru Ziemskiego z 1612–1613 r.

Z omawianych utworów wynika również, że społeczeństwo na swój sposób zastanawiało się nad powodami, dla których władca moskiewski postanowił wziąć sobie za żonę kobietę z rodziny tatarskiej [Serczyk 1986, 115]⁷. Pamiętamy przecież, że na związku tym ciążyła niejako w świadomości ogółu klątwa „prawowiernej carycy” Anastazji. Co więcej, w jednej z zachowanych bylin, ukazującej wydarzenia z życia dworu moskiewskiego od śmierci pierwszej żony cara do momentu jego powtórnych zaślubin, Iwana Groźnego przed małżeństwem z Marią Tiemgriukowną przestrzega jego własny syn.

Pojawienie się tej postaci na kartach byliny jest niezwykle ciekawym zjawiskiem. Carewicz określony jest z imienia i *otczestwa*, jako Wasiliuszko Iwanowicz. Poza tym dowiadujemy się, że w czasie wydarzeń, przedstawionych w utworze, ma on 20 lat i jest jedynym dzieckiem cara („чядышко одинакое”). Za próbę powstrzymania ojca od małżeństwa z Tataarką zostaje stracony [*Иван Грозный* 2002, 481–482].

Jak wspomniano wcześniej, syna o imieniu Wasyl urodziła Iwanowi właśnie Maria Tiemgriukowna i nie dożył on wieku, w jakim występuje w bylinie. Sprzeczne z prawdą historyczną jest również określenie go mianem jedynego dziecka władcy, żyli bowiem przecież dwaj synowie Anastazji. Mamy tu więc z całą pewnością do czynienia z postacią synkretyczną, stworzoną w folklorze przez nałożenie się na siebie kilku odmiennych wątków – carewicz Wasyl pojawia się w utworze, poświęconym swojej matce, gdyż w świadomości ogółu był z nią kojarzony, a jego kaźń jest najprawdopodobniej przeniesieniem innego motywu bylinnego, zaczerpniętego z cyklu *Iwan Groźny i jego syn* (tam, jak pamiętamy, ofiarą gniewu ojcowskiego był Fiodor, co również nie znajduje odzwierciedlenia w faktografii).

Wartość historyczną mają natomiast zarzuty wysuwane przez Anastazję, carewicza, a nawet samego narratora bylin, wobec Marii Tiemgriukowny, stanowią one bowiem odzwierciedlenie nastrojów społeczeństwa. Na pierwsze miejsce wśród nich wysuwają się dwa: nowa wybranka cara jest cudzoziemką i poganką. Analizując sposób sformułowania tego zarzutu, zauważyć można jedną niezwykle interesującą rzecz. Otóż w przytłaczającej większości zachowanych utworów Maria pochodzi z „przeklętej ordy pogańskiej Litwy”: „В прокляту орду поганую, / Да в поганую Литву, Литву женитисе” [*Кострюк* 2002, 374–377]. To utożsamienie Litwy z tatarską ordą tłumaczyć można dwojako – albo mamy tu do czynienia z projekcją wydarzeń z życia Wasyla III w czasy jego syna (po Solomonii, tj. prawowiernej, ro-

⁷ Współcześni badacze motywują decyzję Iwana przyczynami natury politycznej. Małżeństwo z Marią miało być gwarantem pokoju na południowej granicy ówczesnego państwa moskiewskiego.

syjskiej władczyni na tronie moskiewskim zasiadła wówczas Helena Glińska, czyli cudzoziemka – Litwinka), albo znajduje tu odzwierciedlenie przekonanie całego społeczeństwa rosyjskiego o tym, iż każdy chrześcijanin innego wyznania niż prawosławne jest takim samym poganinem, jak np. Tatar.

Co ciekawe jednak, mimo przeświadczenia społeczeństwa o rzekomym okrucieństwie Marii, jej bylinne wizerunki nie zawierają dowodów na jej negatywny wpływ na męża. Jak już zostało wcześniej wspomniane, brak jest również jakichkolwiek śladów istnienia utworów, opisujących jej poczynania jako władczyni. Co więcej, nawet w zachowanych – przedstawiających wydarzenia związane ze ślubem – Maria nie odgrywa kluczowej roli. Za zamieszanie w trakcie wesela i będącą jego konsekwencją walkę, mającą miejsce w carskim pałacu, odpowiedzialność ponosi nie carowa, lecz jej brat, nazwany w bylinach Kostriukiem lub Mastriukiem (najczęściej to on jest też postacią tytułową). Warto jednak wspomnieć jeden frapujący element – otóż w jednym z zachowanych wariantów Kostriuk nie jest bratem Marii, ale jej... siostrą, noszącą męskie stroje, nazywającą się męskim imieniem i sprawnie władającą bronią: „Да у Марьюшки была-то да как родна сёстра. / Называлась она да муським именем– / Кострюком Мастрюком сыном Ивановым” [*Иван Грозный* 2002, 481–482]. Czyżby była to, dochowana do XVI w., pozostałość po archetypie walecznej księżniczki, dość popularnym w bylinach okresu przedmongolskiej Rusi?

Na zakończenie należy wspomnieć jeszcze jeden ciekawy fakt, a mianowicie nazwanie Marii Tiemgriukowny „carycą prawowierną” (*царица благоверная*) w jednym z zachowanych wariantów byliny [*Мастрюк Темрюкович* 1977, 27–32].

4. Maryna Mniszchówna – polska magnatka moskiewską władczynią

Ostatnią bohaterką naszych rozważań, której postać może się okazać najciekawszą dla polskiego czytelnika, jest Maryna Mniszchówna, córka wojewody sandomierskiego Jerzego Mniszcha, a jednocześnie żona Dymitra Samozwańca I. Wydarzenia związane z jej pojawieniem się na moskiewskim dworze są jednym z najistotniejszych elementów historii Wielkiej Smuty, wychodzą jednak poza ramy tematu niniejszej pracy.

Z przyjętego tutaj punktu widzenia należy jednak zwrócić uwagę na jeden, paradoksalny dość, element: o ile sam Dymitr Samozwaniec I, a co za tym idzie, także Maryna, uważani byli przez społeczeństwo rosyjskie za parę uzurpatorów, o tyle córka wojewody sandomierskiego, jako pierwsza

moskiewska władczyni, zyskała prawne potwierdzenie oraz sankcję Boską dla swej carskiej pozycji. Maryna była bowiem pierwszą w historii Rusi Moskiewskiej kobietą (i w zasadzie jedyną do czasu carycy Katarzyny I), która została ukoronowana na carową. Uroczystość ta miała miejsce 18 V 1606 r. w Soborze Uspieńskim, a aktu koronacji Maryny dokonał sam patriarcha Ignatij [Wisner 1995, 42].

Maryna Mniszchówna, jak można się spodziewać, nie była przez swych poddanych lubiana. W twórczości ludowej jej postać pojawia się w kontekście wydarzeń Wielkiej Smuty, w bylinach o Griszkie Rasstrigie (Dymitrze Samozwańcu I, Łżedymitrze I), a jej wizerunek jest jednoznacznie negatywny. Warto też w tym miejscu zauważyć, że stawiane jej zarzuty są identyczne z tymi, które ongiś kierowano pod adresem Marii Tiemgriukowny. Jest ona przede wszystkim cudzoziemką, pochodzącą z przekłętą Litwy, złą heretyczką i bezbożnicą: „Брал он, Расстрига, в проклятой Литве, / У Юрья пана Седомирскова / дочь Маринку Юрьеву, / Злу еретницу – безбожницу” [Гришка Расстрига 1977, 63–64]. Co więcej, „Marynce” – jak pogardliwie nazywa się carową w bylinach – przypisuje się również wyjątkową deprawację, określając ją następującymi epitetami: „ohydnie zepsuta”, „bisurmańskiej wiary”, „nieochrzczona”, „awanturnica”, „polska intrygantka”, „złodziejka, która okradła carski skarb”, „luteranka”, „czarownica”, „wiedźma złowieszcza”, „trucicielka”, „rozpustnica”, „czcicielka fałszywych bóstw” [Andrusiewicz 2009, 42–43].

Interesujące jest również utożsamienie całej Rzeczypospolitej z Litwą, oraz – dostrzegalna w dalszej części utworu – satysfakcja, z jaką anonimowy twórca mówi o przegonieniu Maryny z Kremla. Miała ona, według słów byliny, dosłownie „wylecieć won z carskich komnat”: „из полат вон она вылетела” [Andrusiewicz 2009, 42–43]. Zdarzenie to, mające miejsce w nocy z 26 na 27 V 1606 r., jest dla narratora opowieści definitywnym końcem „carstwowania” Maryny w Moskwie, pomimo tego, iż ona sama praktycznie do końca swych dni uważała się za rosyjską carową.

Analizując byliny oraz inne XVI i XVII-wieczne zabytki rosyjskiego folkloru, wysnuć więc można kilka interesujących wniosków. Przede wszystkim rzuca się w oczy synkretyzm ludowej tradycji – nie wszystkie moskiewskie władczynie omawianego okresu pojawiają się w bylinach, legendach i poezji, tworzonej przez szerokie kręgi społeczeństwa rosyjskiego. Szczególne zdziwienie budzić musi zwłaszcza brak tak znaczącej w historii Rosji postaci, jak Helena Glińska. Należy jednak mieć świadomość, że nie jest to konsekwencją swoistej „dyskryminacji” postaci żeńskich w utworach ludowych, gdyż tego typu wybiórczość stanowi jedną z immanentnych cech tych gatunków (dla przykładu: z „męskich” władców tego okresu bardzo popularny

w folklorze jest Iwan Groźny, nie występuje w nim natomiast właściwie jego ojciec, Wasyl III).

Zauważyć można również pewien schematyzm ukazywania władczyń w folklorze. Zasadniczo wyróżnić tu można trzy modele, według których kształtowano ich wizerunki:

1. Zła carowa (Maria Tiemgriukowna, Maryna Mniszchówna) – swoisty rosyjski odpowiednik *femme fatale*; jest praktycznie zawsze cudzoziemką, innej wiary lub wyznania niż prawosławne (przy czym jest tu zawsze stawiany znak równości między katolicyzmem a pogaństwem); zazwyczaj przypisuje się jej negatywny wpływ na męża oraz odpowiedzialność za nieszczęścia, spadające na Świętą Ruś.
2. Carowa skrzywdzona i poniżona (Sołomonina Saburowa) – to już wzorzec pozytywny; dobra i miłosierna władczyni, koniecznie prawosławna, z pochodzenia najczęściej Rusinka; odsunięta od władzy przez męża i wbrew woli zamknięta w monasterze; w oczach swych poddanych uważana za świętą; bardzo często przypisuje się jej wypowiedzenie proroctwa lub rzucenie klątwy (warto tu wspomnieć również pierwszą żonę Piotra I, Jewdokię Łopuchinę, która miała, według ludowej tradycji, przekląć nowo wybudowaną przez swego męża stolicę – Sankt Petersburg).
3. Carowa prawowierna (Anastazja Romanowna) – władczyni ciesząca się wielkim szacunkiem swego męża i poddanych; miłosierna i rozsądna, mająca dobry wpływ na cara i umiejąca zapanować nad jego gwałtownym charakterem, pohamować okrutne skłonności; wzorzec ten idealnie wpasowuje się w typowo rosyjski systemat, zakładający przyrównywanie władcy do ojca – tak jak w rodzinie, na szczytach władzy surowemu „batiuszce” musi towarzyszyć więc „matuszka” – miłosierna i sprawiedliwa; najczęściej jest ona nie tylko wierzącą prawosławną, ale również aktywną obrończynią i opiekunką cerkwi.

Nietrudno zauważyć, że to właśnie do ostatniego z wymienionych modeli nawiązywały XVIII-wieczne caryce. Dość wspomnieć tu fakt, że wstępując na tron odwoływały się one do uczuć społeczeństwa – jego poczucia osierocenia przez swego cara-ojca, a także przywiązania do carowej-matki. Nie bez znaczenia jest też w tym kontekście manifestacyjne podkreślanie przez Elżbietę czy Katarzynę II swych związków z wiarą i cerkwią prawosławną.

Materiały źródłowe

Гришка Расстрига (Ты боже, боже, Спас милостивой...), 1977, [w:] Древние Российские стихотворения, собранные Кириешю Даниловым, Москва, s. 63–64.

- Женитьба Грозного / Кострюк (И задумал Грозен царь Иван Васильевич женитисе...)*, 2002, [w:] *Беломорские старины и духовные стихи. Собрание А. В. Маркова*, Санкт-Петербург, s. 587–588.
- Иван Грозный (Да к цѣму де приутихло-то морѣ синѣ...)*, 2002, [w:] *Беломорские старины и духовные стихи. Собрание А. В. Маркова*, Санкт-Петербург, s. 481–482.
- Иван Грозный и его сын (Откуль воссияло сонцо красной...)*, 2002, [w:] *Архангельские былины и исторические песни, собранные А. Д. Григорьевым в 1899–1901 гг. с напевами, записанными посредством фонографа*, т. 1, Санкт-Петербург, s. 100–104.
- Иван Грозный и его сын (Солнышко-то ходит по горнищи...)*, 2002, [w:] *Архангельские былины и исторические песни, собранные А. Д. Григорьевым в 1899–1901 гг. с напевами, записанными посредством фонографа*, т. 1, Санкт-Петербург, s. 120–125.
- Кострюк (Да во славном было городи во Киеви...)*, 2002, [w:] *Беломорские старины и духовные стихи. Собрание А. В. Маркова*, Санкт-Петербург, s. 145–149.
- Кострюк (Как задумал Грозный-от царь...)*, 2002, [w:] *Беломорские старины и духовные стихи. Собрание А. В. Маркова*, Санкт-Петербург, s. 374–377.
- Мастрюк Темрюкович (В годы прежняя...)*, 1977, [w:] *Древние Российские стихотворения, собранные Киршеем Даниловым*, Москва, s. 27–32.
- Смерть царицы – Настасьи Романовны (А к чему жа, братцы, приуныли порожи всё быстра река...)*, 2002, [w:] *Беломорские старины и духовные стихи. Собрание А. В. Маркова*, Санкт-Петербург, s. 372–374.
- Смерть царицы – Настасьи Романовны (Приутихло, приуныло море синее...)*, 2002, [w:] *Беломорские старины и духовные стихи. Собрание А. В. Маркова*, Санкт-Петербург, s. 144–145.

Literatura

- Andrusiewicz A., 2004, *Cywilizacja rosyjska*, t. 1, Warszawa.
- Andrusiewicz A., 2006, *Iwan Groźny*, Warszawa.
- Andrusiewicz A., 2009, *Dymitr Samozwaniec i Maryna Mnisznych*, Warszawa.
- Błachowska K., 2001, *Narodziny imperium. Rozwój terytorialny państwa carów w ujęciu historyków rosyjskich XVIII i XIX w.*, Warszawa.
- Chojnicka K., 2001, *Narodziny rosyjskiej doktryny państwowej. Zoe Paleolog – między Bizancjum, Rzymem a Moskwą*, Kraków.
- Fedorowski W., 2002, *Caryce*, Warszawa.
- Pushkareva N., 1999, *Women in Russian History from the Tenth to the Twentieth Century*, Stroud.
- Serczyk W. A., 1986, *Iwan IV Groźny*, Wrocław.

- Wisner H., 1995, *Król i car. Rzeczpospolita I Moskwa w XVI i XVII w.*, Warszawa.
- Балязин В. Н., 2007, *Неофициальная история России*, Москва.
- Библиотека Ивана Грозного: «курская» версия*, [online],
http://www.gramota.ru/lenta/news/8_470 [11.03.2012].
- Житие Преподобной Софии Суздальской*, [online],
http://www.saints.ru/s/29_Прп.СофияСуздальская [11.03.2012].
- Лебедева Е., 2007, *Богородице-Рождественский женский монастырь в Москве*, [online], <http://www.pravoslavie.ru/put/070920131549.htm> [11.03.2012]
- Лихачев Д. С., 2004, *Введение к чтению памятников древнерусской литературы*, Москва.
- Маркова Г. А., 1977, *Большой Кремлевский Дворец*, Ленинград.

IMAGES OF RUSSIAN GRAND PRINCESSES AND TSARINAS
 OF THE SIXTEENTH AND SEVENTEENTH CENTURIES
 IN RUSSIAN BYLINAS AND FOLKLORE

S U M M A R Y

The main purpose of this paper is to present images of “shadow” wives of Russian rulers in *bylinas* (epic poetry) and the other artifacts of the East Slavic folklore. Main heroines of hereby article are:

- Solomonia Saburova, which was the first wife of Vasilii III, grand prince of Muscovy. When after twenty years of marriage Solomonia remained childless, her husband decided to divorce the grand princess and forcibly confine her in a convent.
- Anastasia Romanovna – the daughter of the boyar Roman Zakharin, who gave his name to the later Romanov dynasty. Both official and folkloristic sources describe her as “virtuous and courteous” tsarina, despite the fact, that she took no interest in governmental affairs and had relatively little political influence on her husband.
- Maria Temryukovna – the daughter of prince Temrjuk of Kabardia. She became wife of tzar Ivan the Terrible after the death of Anastasia. Artifacts of the Russian folklore (epic poetry) tell, how Romanovna, before death, warned Ivan not to take a pagan wife.
- Marina Mniszech – Polish noblewoman, who became wife of False Dmitri I. In East Slavic folklore she is definitely negative figure. *Bylinas* describe her as a heretic and adulteress – “Marinka the witch”.